

ПАМЕТНИЦИ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО,
ПОСВЕТЕНИ НА ЛИЧНОСТИ И СЪБИТИЯ
ОТ ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ –
ИДЕИ И РЕАЛИЗАЦИЯ (1879–1944 г.)

Лора Дончева,
Анка Игнатова

MONUMENTS IN VELIKO TARNOVO DEDICATED
TO PERSONALITIES AND EVENTS FROM
THE AGE OF BULGARIAN NATIONAL REVIVAL –
IDEAS AND REALIZATION (1879–1944)

Lora Doncheva,
Anka Ignatova

Abstract: *In the current article, the authors have presented both the monuments built in connection with the Bulgarian National Revival in Veliko Tarnovo in the period 1879–1944, and the discussed projects about those that remained unrealized. The ideas that appeared and reached a different level of social popularity, as well as their (lack of) realization are assumed in the context of the sociopolitical development of Bulgarian society.*

The monuments, erected at the end of the 19th and in the first half of the 20th centuries, dedicated to people who had participated in the struggles for national liberation, were recognized as symbolic places where the public of Veliko Tarnovo officially celebrates important events and holidays. Their presence in the social life of Veliko Tarnovo is an expression of deep gratitude to the figures from the Bulgarian Revival Age.

Keywords: *Veliko Tarnovo; Bulgarian Revival; monuments; Velcho's Conspiracy; rebels from Bacho Kiro's detachment; Metropolitan Kliment of Tarnovo; Metropolitan Panaret Rashev; Hadji Nikoli Minchoolu; Petko Rachov Slaveykov; Vasil Levski; National Revival Alley.*

„Да си спомним за нашите заслужили търновци,
да почетем паметта им както трябва, да отдадем онова,
което им дължим като на велики търновци –
това е нашата повелителна длъжност.“

М. Москов

Признателността на търновската общественост от Освобождението до наши дни към участниците в просветното движение, борбите за църковна независимост и национално освобождение в епохата на Възраждането намира израз в издигането на паметници и поставянето на паметни знаци, посветени

на личности и събития, оставили дълбока следа в местната и националната история. Настоящата статия има за цел да представи изградените във Велико Търново през периода 1879–1944 г. паметници, свързани с Българското възрождане, както и обсъжданите проекти за такива, останали нереализирани. Появилите си и получили различна степен на обществена популярност идеи и тяхното (не)осъществяване се осмислят в контекста на социално-политическото развитие на българското общество.

В края на XIX и началото на XX в. в условията на интензивно протичащите процеси на модернизация в България се наблюдава стремеж в българското общество към трайно съхраняване паметта както за жертвите в Руско-турската война (1877–1878 г.), така и за участниците в националноосвободителните борби на българския народ в епохата на Възраждането¹.

Във Велико Търново паметниците на възрожденски дейци, издигнати във времето от Освобождението до 1944 г., не са много, но за тяхното изграждане сплотяват сили обществени организации и държавни институции, при пълната съпричастност на местната общност. Те се превръщат в символни места за града и заемат важно място в културно-обществения живот. Първият построен паметник в старата столица е Паметникът на обесените, посветен на загинали участници в Априлското въстание. Инициативата принадлежи на Женското дружество „Милосърдие на усобшите“, ръководено от Евгения Кисимова². На 18 февруари 1883 г. дружеството провежда събрание на мястото, където през 1876 г. са обесени осъдените въстаници, участници в Дряновската епопея, и поставя кръст с намерението впоследствие там да се изгради постоянен паметник [Минчева, Т. 2013, с. 156]. В дейността по събирането на средствата, необходими за тази цел, се присъединява и Градското общинско управление. С построяването на паметника се ангажират италианците – каменари, които по това време живеят в Арбанаси. Италианският архитект Джовани Мосути³

¹ В условията на Временното руско управление се изграждат първите паметници и братски могили край Плевен, вземат се мерки за откупуване и запазване на къщите в Горна Студена, Пордим, Гривица (Плевенско), Бяла, в които са разположени главните квартири на император Александър II и руското командване по време на войната 1877–1878 г. [Денчев, Ст., С. Василева. 2010, с. 90]. През 1899 г. по инициатива на Стоян Заимов се създава Общонароден поборнически опълченски комитет „Цар Освободител Александър II“, който чрез своите клонове в страната „започва събиране на доброволни средства от населението и се построяват стотици паметници в цялата страна“ [Денчев, Ст., С. Василева. 2010, с. 138].

² Дружество „Милосърдие“ е създадено през август 1877 г., за да се грижи за ранените руски войници и български опълченци, докарани в Търново, както и за създаденото сиропиталище и установилите се в града бежанци от Южна България. С приключването на войната прекратява дейността си. През 1882 г. е възстановено под името „Милосърдие на усобшите“ (на починалите) и има за цел събирането на средства за издигане на паметник на обесените въстаници и ограждане на руските гробища в местността „Качица“ [Минчева, Т. 2013, с. 156].

³ Джовани Мосути (неизв.) – италиански архитект. Той е автор освен на проекта на Паметника на обесените във В. Търново (1883 г.) и на паметника костница на загина-

е автор на проекта, а ръководител на работата по издигането му е градският майстор Иван Пъпката [Минчева, Т. 2013, с. 157].

Паметникът е направен от арбанашки камък и е завършен до края на 1883 г. Има форма на четиристенна пирамида, издигаща се над няколко реда каменни стъпала. На четирите стени на паметника са изписани имената на заловените участници от четата на Бачо Киро и датите, на които са обесени (28 май 1876, 4 юни 1876, 15 юни 1876 г.). Официално е открит на 25 юни 1884 г. – деня, в който през 1877 г. е освободено Търново [Минчева, Т. 2013, с. 157].

Близо до църквата „Св. св. Кирил и Методий“⁴, на мястото, където дни след екзекуцията са погребани въстаниците⁵, през 1910 г. е изградена надгробна пирамида от бял сиенит, поставена върху стъпаловиден постамент. На върха има каменен кръст. На източната страна е разположен следният текст: „Тук са погребани следните трагически загинали в 1876 г. за сладката ни свобода герои: свещеник Иван, Иван Панов Семерджиев, Бачо Киро, Цанко, Гаврил, Яким, Станчо, Петър, Станю, Кънчо, Рачо, Петър, Ангел, Георги. Бог да ги прости!“⁶. На западната страна на паметника е написано: „Доблестни борци, признателното поколение Ви издига този паметник, за да увековечи геройския Ви подвиг и скъпата Ви памет. Комитетът 1910 г.“. Над надписа на източната страна има дъбова и маслинова клонка, свързани с падаща лента в долния край, а над този на западната страна – две маслинови клонки. В основата на паметника допълнително е поставена паметна плоча с надпис: „На това място през пролетта на 1867 год. са погребани четниците на Филип Тотю Цоню Заарлията, Димитър Софиянлията, Никола Софиянлията, Симо Македонца, Тодор Македонца, Тодор Шекерджията и ятакът Ангел Събев“⁷.

лите въстаници в Дряновския манастир (осветен на 4 май 1897 г.). Негово дело е оформянето на металния парапет на Стамболовия мост над река Янтра, построен с цел осигуряване на по-кратък път между Търново и бъдещата гара [Минчева, Т. 2013, с. 435].

⁴ Църквата носи името на светите братя Кирил и Методий, но е известна и като „Св. Атанасий“, на когото е наречен вторият олтар. Третият е свързан с имената на св. Петър и св. Павел [Радев, Ив. 2000, с. 316–318].

⁵ В летописната книга на църковното настоятелство при църквата „Св. св. Кирил и Методий“ е посочено, че тези „мъченици за свободата ни са заровени в един боклук на горния край на махалата“ [ДА – В. Търново, ф. 575, оп. 1, а.е. 14, л. 2].

⁶ В информационен картон на паметника, съхраняван в ДА – В. Търново, са дадени неговите размери (4/4/3 м. целият ансамбъл, 0,80/0,80/2,50 м. ск.част“) [ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 3, а.е. 286], но не са посочени надписът на западната му страна и декоративната украса.

⁷ В проучените документи няма информация на това място да са погребани изброените участници в четата на Ф. Тотю през 1867 г. В своето изследване, посветено на българските чети и отряди през XIX в., Петър Чолов посочва, че Тодор Цанков Македонца, от Свищов, е заловен при Върбовка и е обесен в родния си град. Относно съдбата на Тодор Шекерджията в книгата на същия автор няма информация, т.е. не е посочено, че е екзекутиран в Търново. Обесените в Търново участници в четата на Филип Тотю са: Димитър Михалачков Търсина (Софиялията) от София, заловен след боя при Върбовка; Никола Софиялията (Касапина), роден в София (Етрополе, с. Лъка-

Информация във връзка с този паметник се открива в протокол от заседание на Градския общински съвет, проведено на 8 май 1910 г., на което се обсъжда написаното два дни по-рано писмо от свещеник Йордан Стойков, председател на Комисията по издигане паметник на гробовете на обесените в гр. Търново през 1876 г. В него се съобщава, че паметникът е вече готов и на 16 същия месец ще бъде осветяването му. Посочвайки, че средствата на комисията са оскъдни, той моли общината за финансова помощ. В заключение кметът предлага на съвета да се произнесе по тази молба. Съветът „предвид похвалната инициатива на комисията по въздигане паметник на мястото, гдето са били заровени обесените за българската свобода лица във В. Търново, намира за добре да отпусне 100 лв. помощ на същия комитет („които да се изплатят от глава I, параграф 22, т. 21 от бюджета на общината за 1910 г.“) и гласува исканата сума да бъде предоставена на комисията „за посрещане разносните по тоя паметник“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 70, л. 130]. Според сведенията от летописната книга на църквата „Св. св. Кирил и Методий“ поставянето на паметника е дело на църковното настоятелство с председател Йордан Стойков и членове Стефан Христов, Иван Белчев, Георги Николов, Генчо Тодоров и Димитър Пенчев при съдействието на енорийския свещеник Стилиан Кръстев [ДА – В. Търново, ф. 575, оп. 1, а.е. 14, л. 2].

Във В. Търново има и други надгробни паметници на известни възрожденци. Сред тях се откроява издигнатият над гроба на митрополит Панарет Рашев⁸, който се намира в притвора на църквата „Св. св. Константин и Елена“⁹. Такава

тник, Софийско); Цоньо Захралията (от Стара Загора), ранен при с. Върбовка, заловен и осъден; Симо Македонец (от Свищов); Ангел Събев (от с. Лъжене (Малчика), община Левски) – ятак на четата [Чолов, П. 2003, с. 81–82].

Според Захари Кожухаров обаче във Велико Търново са обесени седем души: ятакът А. Събев и четниците Цоню Ескизаарлията, Никола Софиянлията, Тодор Шекерджията, Симо Македонец, Тодор Македонец и Димитър Софиянлията (това заключение авторът прави на базата на спомените за тези събития и публикациите във в. „Дунав“) [Кожухаров, З. 2001, с. 271]. Същият автор цитира спомените на Филип Симидов за смъртта на А. Събев, в които е посочено, че той е „заровен на хорището, горе на Варуша, под Поличката“ [Кожухаров, З. 2001, с. 244].

⁸ **Панарет Рашев, митрополит Погониански** (светско име Панайот или Петър Йоаниди Рашев) (1808 – 21 март 1887 г.). Роден в Търново. Висш духовник и участник в църковно-националното и просветното движение. Приживе той прави различни дарителски жестове: осигурява 10 000 австрийски жълтици за откриване на духовно училище в Петропавловския манастир край Лясковец; подпомага ученици и студенти; дарява книги на търновските училища. С оставените от него средства се създават два благотворителни фонда. Единият, управляван от училищното настоятелство в Търново, е предназначен за подпомагане на началните училища в града, а другият е към Светия синод на БПЦ (основан през 1898 г.) [Дарителството..., 2000, с. 28–30; Енциклопедия..., pass].

⁹ Църквата „Св. св. Константин и Елена“ е построена през 1872 г. от Колю Фичето. Тя е осветена на 7 октомври 1873 г. от митрополит Иларион Макариополски. Разрушена е по време на голямото земетресение през 1913 г. [Общински вестник

е била волята на известния църковен деец, отразена в неговото завещание. Той умира на 21 март 1887 г. в Букурещ. Тялото му е балсамирано и пренесено в Търново на 24 март, а самото погребение е извършено на 29 същия месец след построяване на гробницата. Монументът е изграден през 1894 г., за което свидетелстват публикуваните документи в написаната от Йордан Кулелиев история на църквата „Св. Цар Борис“ („Св. св. Константин и Елена“).

През пролетта на 1894 г. Евлоги Георгиев, изпълнител на завещанието на митрополит П. Рашев, уведомява църковното настоятелство, че направата на паметника се е забавила, защото доставката на мрамора от Италия е осъществена през есента на предходната година, но изразява уверението, че през месец май ще бъде готов, тъй като е „почти на довършване“. В писмо до църковните настоятели от 21 май 1894 г. от варненската фирма „Братя А. Паница“ се съобщава, че 14 каси мрамор са изпратени за Търново. Уточнява се, че те са за пиедестал на паметника на митрополит Панарет. На 12 юли Е. Георгиев пише на епитропите на църквата: „Приносящий настоящето ми е У. Георгеску¹⁰, скулпторина, който направи монумента на приснопамятний Митрополит Панарет Рашев. Той иде в града Ви, за да настани на назначеното място въпросний монумент; това като се извърши, благоизволете да ми явите за управление ми“ [Кулелиев, Й. 1942, с. 48–50].

Не е известно колко време румънският скулптор е останал в Търново, но резултатът от работата му е съществуващият и днес паметник, който за съжаление не може да бъде видян, тъй като църквата е затворена поради проточили се във времето ремонтни дейности. Й. Кулелиев обаче е записал в историята на църквата, че „душеизпълнителите завета на покойния митрополит са намерили майстора художник, който е оставил един ценен паметник за прослава на покойния митрополит, а също за своя вечна слава“ [Кулелиев, Й. 1942, с. 51]. Самата статуя „представлява владиката, облечен в архиерейско одяние, седнал на владишкия трон, с разтворена книга, държащ в едната си ръка жезъла, а с другата – благославя“¹¹ [Кулелиев, Й. 1942, с. 48].

Велико Търново, бр. 2, 26 ян. 1940; Кулелиев, Й. 1942, с. 37, 41–42; **История на...**, 2000, с. 235–236]. През 1915 г. е подета инициатива за събиране на средства от енорияшите и търновските граждани за възстановяване на църквата. На 16 май 1923 г. е тържествено осветена от митрополит Филип, като е преименувана на „Св. Цар Борис“ [Кулелиев, Й. 1942, с. 57–65].

¹⁰ **Йон Джорджеску** е румънски скулптор. Той е сред представителите на оформената в края на XIX в. румънска художествена и скулптурна школа заедно с Теодор Аман, Николае Григореску, Йоан Андреску, Щефан Йонеску-Валбудя и Щефан Лукян [Недков, С. 1998, с. 303].

¹¹ В издадения от Туристическото дружество „Трапезица“ през 1907 г. „Пътеводител на В. Търново и околността му“ е поместена следната информация за надгробния паметник на митрополит П. Рашев: „...в артиката на църквата, върху един мраморен пиедестал, висок 2 метра, се издига великолепен паметник, художествено изработен от бял мрамор. Този паметник, който струва 15 000 лева, е работен в Италия и Букурещ: той представлява владиката в черковно одяние, седнал на владишкия трон, с отворено

До лявата колона при входа на църквата „Св. св. Константин и Елена“ има надгробна паметна плоча с надпис: „Тук почива х. Николи х. Д. Минчев 1826–1892. Главен деец по църковната и училищната свобода, безкористен патриот – първи търн[овски] дипломатич[ески] представител“¹².

Други надгробни паметници на личности, свързани с възрожденската епоха, се намират в днешния парк „Дружба“ в старопрестолния град – Христо Караминков (Бунито), Христо Иванов – Големия, Добри Войников, Колю Фичето, Танко Добрев и Венета и Иванка Ботеви. Сред тях се откроява този на Хр. Караминков – изграден от гранит, разположен върху постамент от бял камък. В горната му част има кръст, под който е поставена неговата снимка. Тя е обградена от свързани с падаща лента дъбова и маслинова клонки, същите като изобразените на представения по-горе паметник, издигнат на мястото, където са погребани обесените въстаници от 1876 г. Отдолу е изписано името, годината на раждане и датата на смъртта на известния търновец. Под тези данни е разположен следният надпис: „Деец в църковната борба и политическото освобождение на България. Помощник коменданта на възстаниците в Дряновския манастир и опълченец“. В основата на паметника е отбелязано: „от семейството му“¹³.

Друг символ на признателността на търновци към участниците в националноосвободителното движение е издигнатият паметник обелиск „Велчова завера“. Неговото изграждане се вписва в новата социално-политическа и културна действителност на междувоенния период. Краят на Първата световна война поставя българското общество пред трудни изпитания. Човешките загуби, несправедливите санкции на Ньойския мирен договор и най-вече покрусата от нереализирания национален идеал изправят българите пред необходимостта да търсят нови духовни ориентири, които да бъдат в състояние да повдигнат националното самочувствие и да са опора в общественото развитие. Много силно се проявява тенденцията за подхранване на националното самочувствие чрез припомняне на славните моменти от българската история, както

евангелие пред себе си, държащ в едната си ръка патерицата, а с другата благославящ. Този паметник заслужава да се види от всекиго“ [Пътеводител..., 1907, с. 83].

¹² Дъщерята на х. Николи – Мария д-р Хараламбиева – иска разрешение от църковното настоятелство да премести костите на покойния си баща от Марино поле в предверието на църквата (Иван Радев пише, че х. Николи е „погребан до собствената му църква, съзидана в двора на къщата му на Марино поле“ [Радев, Ив. 2000, с. 486]), като постави надгробна възпоменателна плоча. Във връзка с тази молба тя внася и дар на църквата – 5000 лв. Й. Кулелиев отбелязва, че настоятелството, като взема предвид „големите заслуги на покойния ѝ баща към българския народ, особено борбите му за самостоятелна българска църква“ и обстоятелството, че през 1872 г. е „изходатайствал султански ферман за издигане новата енорийска църква“, решава да удовлетвори нейната молба. Паметната плоча е поставена над изградената гробница, в която са останките на близки негови сродници [Кулелиев, Й. 1942, с. 29].

¹³ В информационния картон на паметника в полето „година на завършване“ допълнително е вписано на ръка „1930“. Не е отбелязан авторът, както и декоративната украса на паметника [ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 3, а.е. 283].

от времето на Втората българска държава, така и от възрожденската епоха. Културната политика на държавата е насочена не само към издирване и съхранение на културно-историческото наследство, към стимулиране развитието на българската култура, но и към възпитаване в обществото на чувството на гордост и преклонение пред светлите личности от епохата на Възраждането чрез изграждане на паметници и официално честване на Деня на народните будители (1922 г.)¹⁴.

Проектът за паметника е изработен от архитектите Иван Васильов¹⁵ и Димитър Цолов¹⁶, а скулптурната част от Мина Иванов¹⁷. Основата на паметника представлява квадратна площадка 2,50 на 2,50 м, върху която се издига колона обелиск с височина 8,50 м. Направен е от арбанашки камък. На източната страна има релефно изображение на символите на заверата – кръст, меч и евангелие, а под тях ръце, стремящи се към меча. Отдолу е издълбан надпис: „На мъчениците от Велчовата завера 1835 г.“. На западната страна е написано: „Признателното потомство 1935 г.“. На северната и южната страна са имената на участниците в заверата. Паметникът се намира на стария площад „Баждарлък“ (дн. „Велчова завера“), където е била издигната бесилката, на която е обесен ръководителят на заверата Велчо Атанасов Джамджията [ДА – В. Търново, ф. 1393, оп. 3, а.е. 288].

Откриването на паметника е включено в тридневните тържества, организирани във връзка със 100-годишнината от Велчовата завера (1835 г.). Под-

¹⁴ През 1911 г. във Варна е открит паметникът на Хр. Ботев, който е първият от замисляната поредица паметници на известни възрожденски дейци в морския град. През 1920 г. е приет Закон за поставяне на бюстове на заслужили българи в централната алея на Борисовата градина в София. През втората половина на 20-те години тази практика се пренася в Цар-Симеоновата градина в Пловдив. Към средата на 30-те години се предприемат различни обществени инициативи за изграждане на паметници на исторически личности, които намират подкрепата на държавните институции. През 1937 г. се приема „Правилник за произвеждане на конкурси по построяване на паметници и за църковна украса“, а през 1940 г. – „Правилник за конкурси по военно-скулптурни и архитектурни паметници, военна живопис, вътрешна и външна украса и други художествени предмети от военно естество“ [Денчев, Ст., С. Василева. 2010, с. 182, 211].

¹⁵ **Иван Васильов** (1893–1979 г.). Роден в Оряхово. Следва живопис в Мюнхен. Завършва архитектура в Карлсруе през 1921 г. Работи заедно с арх. Д. Цолов (от 1927 до 1948 г.). По техни проекти са построени сградите на Университетска библиотека (1934 г.), Българска народна банка (1939 г.), Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (1939–1953 г.) в София.

¹⁶ **Димитър Цолов** (1896–1970 г.). Роден в Оряхово. Завършва архитектура в Мюнхен през 1925 г. В съавторство с арх. Ив. Васильов проектира забележителни сгради (посочени в бел. 15). Доцент в Държавната политехника (1949 г.), професор (1952–1965 г.), член-кореспондент на БАН (от 1961 г.).

¹⁷ **Мина Иванов** (1896–1978 г.). Роден в Стара Загора. Завършва скулптура в Художествената академия, София (1926 г.). Дълги години е скулптор при МНП и уредник на отдел „Златарство“ при Етнографския музей.

готовката започва с провеждането на 16 февруари 1935 г. във Военния дом на заседание на „шефовете на учрежденията в града и председателите на културните сдружения под председателството на началника на гарнизона“, по време на което се обсъждат въпроси, свързани с отбелязване на годишнината. Избира се комитет и се изработва програма, според която се предвижда тържествата да бъдат на 4, 5 и 6 май 1935 г. [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 26, 22 февр. 1935]

В предговора на издадените от Великотърновската община „Извори и документи по Велчовата завера“ (1935 г.) се откриват още сведения за работата на местния комитет. Според тях той е създаден на 18 февруари 1935 г. Отбелязано е, че са образувани няколко подкомисии, едната от които е наречена „Комисия за пропаганда“. Дейността ѝ е свързана със събиране на материали и документи, съдържащи сведения за заверата. Тъй като Министерството на народното просвещение нарежда със специално окръжно учителите да запознаят учащите с тези събития отпреди 100 години и поради липсата на необходимите затова материали се взема решение издирените от подкомисията документи да бъдат издадени в отделна брошура, която да бъде разпратена на учителите в бившия Великотърновски окръг. На членовете на Комисията се възлага и популяризирането сред населението на фактите и събитията, свързани с Велчовата завера през 1835 г. [**Извори и документи...**, 1935, с. 3–4].

В „Общински вестник Велико Търново“ от края на март 1935 г. се съобщава за съществуване на два комитета, свързани с организирането на тържествата по повод 100-годишнината от Велчовата завера – „главен комитет в София с членове първенци търновци и местен комитет в Търново – от лица из всички среди на гражданството и представители на местния гарнизон“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 30, 30 март 1935].

Информация за подготовката на юбилея е публикувана в началото април във в. „Янтра“. Създаденият Български народен комитет се обръща с позив до цялото общество, с който „се приканва всеки родолюбив българин да направи и най-малкото дарение“, за да се реализират целите на комитета – „издаване на Възпоменателен сборник, устройване тържества в София и провинцията, уреждане тридневен събор за Заверата на 4, 5 и 6 май в гр. В. Търново и излет до Плаковския манастир „Св. Илия“, издигане подходни паметници във В. Търново и Плаковския манастир, пущане в обръщение на една и двулехови възпоменателни пощенски марки, организиране комисии и клонове от Комитета за уреждане тържеството“. Като „върховен покровител“ на Комитета е посочен цар Борис III, а за почетен председател е определен ген.-лейт. Пенчо Златев (министър-председател и министър на войната). В него влизат всички министри, представители на духовенството, български общественици, военни, учени и художници [**Янтра**, бр. 7, 6 април 1935].

Основният камък наobeliska е положен на 5 април 1935 г. по време на организираната вечерна церемония със заря в памет на „мъченически загиналите велики самоотвержени родолюбиви ратници от Велчовата завера“. На тържественото събитие присъстват официални лица, духовенството, народ-

ния хор, три роти от Окръжната жандармерия, подофицерите от 18 дружина, шест чети ученици и ученички от слетите гимназии, Търговската гимназия и Стопанското училище, три картечни взвода и много граждани. Митрополит Софроний освещава основния камък, върху който ще се издигнеobeliskът и „молитвува пред Бога тоя паметник да пребъде за вечни времена“. Следват речи на търновския архиепископ, началника на гарнизона, кмета на града, околния управител и майстори. Събитието приключва със заря и произнасяне имената на участниците във Велчовата завера [**Янтра**, бр. 7, 6 април 1935].

На 27 април на страниците на в. „Янтра“ е публикувана поканата от Българския народен комитет за честване 100-годишнината от Велчовата завера, клон В. Търново, и Комитета за издигане паметник в града за падналите войни. Според нея на 4 май са тържествата в Плаковския манастир, като се предвижда събор на всички околни села, божествена служба в манастирската църква, молебен, водосвет и освещаване на възпоменателната плоча чешма в манастира, посветена на Велчовата завера, парад на войскови части и учащите се младежи от околните села, народни хора. На 5 май е отбелязването на паметното събитие във В. Търново, което включва тържествено възпоменателно събрание в читалище „Надежда“, церемония със заря на Площада на победите, факелно шествие до площад „Батенберг“, където ще се освети паметникът. Празникът приключва с „народно увеселение със светлинни ефекти по висотите около гр. В. Търново“.

Според програмата на 6 май с подобаваща тържественост трябва да се освети новопостроеният паметник, издигнат в чест на падналите войни от полковете на Великотърновския гарнизон (днес по-известен като „Майка България“¹⁸), и да се проведе парад на войсковите части и на организациите на учащата се младеж на Площада на победите. Предвиждат се обяд и бал със специални покани във Военния дом, вечеринка в подофицерското събрание и народни хора на площад „Марино поле“. Поканват се жителите на всички населени места да присъстват масово на тържествата, като дори се осигурява

¹⁸ Комитетът за въздигане паметник за всички паднали войни за освобождението и обединението на Българското племе – офицери, подофицери и войници от В.-Търновския окръг през войните: 1877–1878; 1885; 1912–1913 и 1915–1918 г., е основан на 9 март 1926 г. Събирането на средства за построяването на паметника се осъществява чрез: участие на различни организации и обществени групи – Дружеството на запасните офицери, училищата в окръга (със средствата от проведени забави през 1927 г.); отпускане помощи от общинските бюджети на села и градове от целия окръг; периодични вноски от Търновската митрополия, предвидени в редовните бюджети и събрани от църквите в епархията; волни помощи от банки, фабрики, кооперации; дарения от частни лица; пласиране на фондови марки от 1 и 2 лв. за 275 000 лв. На 9 март 1927 г. Комитетът изработва програма за провеждане на конкурс за паметника, като на 25 март с.г. журито преглежда представените проекти (участват 29 проекта). Първа премия се дава на художника скулптор Светослав Йѐцов за неговия модел с мото „На търновци“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 6, 20 май 1935 г.]. Построяването на паметника е възложено на Т. Ибушев за 369 000 лв. [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 15, 6 юли 1928], а основният камък е поставен на 23 септември 1928 г. [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 27, 28 септ. 1928].

70% намаление от обикновената тарифа на БДЖ за пътуване до В. Търново от 24 април до 9 май включително [Янтра, бр. 10, 27 април 1935].

Красноречиво доказателство за изключителната важност на това събитие за всички търновци е написаното в местния печат: „Хвала и чест на цялото гражданство, което с такава готовност поднесе услугите си за украса на града; хвала и чест на гражданските и военните власти, които преодоляха много пречки, но организираха едно праздненство, което ги издигна високо в очите на всички“ [Общински вестник Велико Търново, бр. 5, 10 май 1935]. На 11 май във в. „Янтра“, под наслов „Благодарност“, кметът Ганчо Пеев се обръща към великотърновци: „Управлението на Великотърновската градска община счита за свой приятен дълг да изкаже своята голяма благодарност към великотърновските граждани за тяхното усърдие по подготовката на току-що завършените тържества по отпразнуване 100-годишнината от Велчовата завера и осветяване паметника на падналите войни... С това непринудено изпълнение на своя граждански дълг, със своето единодействие и патриотично държание, те улесниха властите, издигнаха името на града, направиха отлично впечатление на гостите и доказаха, че са достойни потомци на Асеновци“ [Янтра, бр. 12, 11 май 1935].

Внимание заслужава и една частна инициатива през 30-те години на ХХ в., свързана с направения по поръчка от д-р Иван Николиев паметник на неговия баща хаджи Николи¹⁹, за който дълго време се водят разговори между наследниците и градската управа за намиране на подходящо място за поставянето му. В заявление от 5 ноември 1931 г. д-р Ив. Николиев се обръща към кмета на В. Търново с молба изработеният „бронзов паметник в пълен ръст“ на баща му, който според изчисленията му с пиедестала ще има височина 3 м, да бъде поставен на „видно място“ в града [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 593, л. 15]²⁰.

¹⁹ Името на хаджи Николи се изписва по различен начин в използваните за тази статия източници: в заседанията на Общинския съвет през 30-те години, когато е актуален въпросът за поставяне на паметника – х. Николи Минчевич; в „Общински вестник Велико Търново“ (бр. 9, 15 окт. 1927) – хаджи Никола Д. Минчев (Николи Д. Минчоолу); в „История на Велико Търново“, т. 2 – х. Н. Минчогулу. Роден е на 17 февруари 1826 г. в Търново. Включва се в борбите за църковна независимост: един от четиримата българи, допуснати да участват в Патриаршеския събор, свикан през 1858 г., за да въведе реформи в църковното управление; сред инициаторите за провеждане на Великденската акция на 3 април 1860 г.; представител на Търновска епархия в Църковно-народния събор, който трябва да приеме екзархийския устав (1871 г.). Умира на 3 септември 1892 г. [История на..., 2000, с. 206–214].

²⁰ Бронзовата фигура на х. Николи е върху мраморен постамент, който се състои от две части: долната има почти кубична форма (височина 95 см, ширина 88 см). На четирите страни има надписи, като на три от тях някога е имало метални плочи с барелефни сцени, които разделят текста на две части. На лицевата страна: „Х. НИКОЛИ Х. ДИМЧОВ МИНЧООГЛУ НАРОДЕН ДЕЕЦ ПО ЧЕРКОВНИЯТЪ ВЪПРОСЪ В ТЪРНОВО 1826–1892 Г.“. Отдясно на лицевата страна: „ВЪ ЕДНА РАЗПРА СЪСЕКРЕТАРЯ НА ГРЪЦКИЯ ВЛАДИКА“ (горе); „Х. НИКОЛИ ПОКАЗВАЩЪ ПЪЛНА-

На 13 ноември с.г. се провежда извънредна сесия на Градския общински съвет, където се поставя на обсъждане молбата на д-р Ив. Николиев. Кметът призовава общинските съветници да споделят вижданията си по повдигнатия въпрос, като се имат предвид „заслугите на съгражданина ни х. Николи Минчевич, който е работил усърдно и безкористно за великото народно дело – създаването на българската църква“, позовавайки се на „множеството документи, намиращи се в архивата на народната библиотека“, една част от които са публикувани в „Общински вестник Велико Търново“ през 1927 и 1929 г.

Н. Димитров припомня в изказването си, че когато се отпуска на Окръжната постоянна комисия място за постройка на училище за приложни изкуства, се поставя условието около сградата да бъде оформена „Алея на Възраждането“. Той изразява опасения, че след отчуждаването на зданието тази идея ще се изостави. Според него това не бива да се случва, а трябва де се пристъпи към реализирането ѝ, като първо се постави там паметникът на х. Николи. Д. Йорданов предлага да се създаде комисия, която да определи мястото за него, „като се има предвид, че има още плеада бивши великотърновски граждани, които имат много по-големи заслуги за възраждане на Отечеството ни“. Хр. Ролев предлага паметникът временно да бъде разположен в градската градина, докато се осъществи идеята за „Алея на Възраждането“ в местността Боруна. Вл. Златев се присъединява към изказаното мнение за създаване на комисия, която да се занимае с разглеждания проблем, а помощник-кметът предлага да се потърси мнението на Дружеството на инженерите и архитектите в гр. В. Търново. Накрая съветът взема решение разискваният въпрос да бъде отнесен до дружеството, като при обсъждането му да бъде поканен и кметът [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 593, л. 20].

В отговора на Дружеството на инженерите и архитектите от 1 февруари 1932 г. са посочени като подходящи за поставяне на паметника четири места – градината пред общинския дом, по алеите на Хисаря (Царевец), в градската градина, на Боруна около построената нова сграда. Дружеството се въздържа да се произнесе кое от тези места да бъде избрано, тъй като „въпросът е от

ТА СИ КАСА СЪ ПАРИ МУ ЗАЯВИЛЪ „ВСИЧКИТЕ СИ ПАРИ ЩЕ ПОХАРЧА НО ГРЪЦКИ ВЛАДИКА ВЪ ТЪРНОВО НЯМА ДА ОСТАВЯ“ (долу). На гърба: „ПЪРВИ БЪЛГАРСКИ“ (горе); „СЪБОРЪ В ЦАРИГРАД 23 ФЕВРУАРИ 1871 Г.“ (долу). Отляво на лицевата страна: Горе „ПАТРИАРШЕСКИ СЪБОР В ЦАРИГРАД ФЕВРУАРИ 1860 Г. ТЪРНОВСКИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЪ Х. НИКОЛИ ОТ ИМЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД Е ПРЕДЯВИЛЪ“ (горе); „1. БЪЛГАРИТЪ НЕ ПРИЗНАВАТ ДЪЛГА НА ПАТРИАРШИЯТА НИТО СЕ ЗАДЪЛЖАВАТ ДА ГО ПЛАЩАТЪ 2. НАРОДА ИСКА САМЪ ДА СИ ИЗБИРА ВЛАДИЦИТЪ 3. В БЪЛГАРИЯ ДА НЕ СЕ ИЗПРАЩАТ ВЕЧЕ ГРЪЦКИ ВЛАДИЦИ 4. НЕЗАБАВНО ДА СЕ ВЪЗСТАНОВИ ТЪРНОВСКАТА ПАТРИАРШИЯ И ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ“ (долу). Скулптурата, изобразяваща х. Николи в цял ръст, е изработена чрез леярска технология и е с височина 157 см, а с основата – 165 см. (Разчитането на надписите и описанието на паметника е направено от колегата *Димитър Харбалиев* от РИМ – В. Търново, на когото изказваме благодарност за отзивчивостта да ни ги предостави).

градоустройствен и от общественно-исторически характер“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 593, л. 22].

На 22 април 1935 г. Градският общински съвет отново разглежда въпроса за мястото, подходящо за паметника, направен от д-р Ив. Николиев. Кметът призовава съветниците да изкажат мнението си, като изразява становище, че „би трябвало да стане едно проучване какви исторически заслуги има бившият търновски гражданин х. Николи Минчевич“, за да се постави паметникът му „на някоя от улиците или други за целта места“. Д-р Христо Зенгинов смята, че трябва „да си изясним кой е х. Николи и историческите му заслуги“, защото „има и други много по-заслужили търновски граждани и дейци, на които няма издигнати паметници – например Ст. Стамболов“.

Инж. Пиперов, който е присъствал на заседанието на Дружеството на инженерите и архитектите, споделя: „Никой от нас не виждаше особено някакви заслуги на х. Николи, за да бъде поставен паметникът му на исканото място до новата поща или на друго подходящо за целта“. Подчертава, че имаме „великани като Ст. Стамболов“, на които не са издигнати паметници“, а „бюстът на х. Николи не е хубав и не е издържан скулптурно“. Според изразеното от него в заключение мнение, ако наследниците искат да поставят паметника, най-подходящото място е дворът на къщата му. Димитър Тотев приема доводите на изказалите се и обобщава: „Мястото на паметника е в двора, където би могло да се построи една градинка, като се съборят предните дюкянчета, след като предварително бъдат отчуждени от общината“. Пом.-кметът Сава Яранов добавя, че „общината би трябвало лично тя да взема инициативи за поставяне паметници или бюстове на заслужили българи, а не отделни личности да изнасят и поставят бюстове на свои близки роднини“.

Накрая кметът Ганчо Пеев заявява, че „х. Николи Минчевич, бивш жител на града ни, е вземал участие в църковния въпрос заедно с П. Р. Славейков, Балабанов и др., но като крупна фигура не може да се очертае, какъвто е например Иларион Макариополски“²¹. Решението, взето на заседанието, е: „Намира за най-подходящо място паметникът-бюст на х. Николи Минчевич да се постави в двора на къщата му още повече като се има предвид, че това място е свързано със сградата на покойния х. Николи, която има своята особена архитектурна и старинна стойност. При евентуално отчуждаване на мястото от общината там ще се направи една градинка, като по такъв начин паметникът-бюст ще заема централно място“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 593, л. 26].

На 24 декември 1937 г. в дневния ред на Общинския съвет отново присъства темата за паметника на х. Николи, поставена от неговата дъщеря Мария д-р Хараламбиева със заявление от 4 април 1937 г. Кметът припомня развитието на този въпрос във времето, като започва с обсъждането на заявлението на

²¹ В настоящия текст е използван преписът от протокола на заседанието на Градския съвет от 22 април 1935 г. в а.е. 593. В протоколната книга на Градския общински съвет буквално е записано: „...но като крупна фигура не се е очертал, освен това и в историята на църковния въпрос неговото име не е оставило дълбоки следи“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 121, л. 379].

д-р Ив. Николиев от 1931 г. и подробно излага взетото решение на 22 април 1935 г. След направените разисквания съветът приема да бъде отложено разглеждането на въпроса, като се „дава възможност на г.г. общинските съветници да прегледат паметника и съобразно преценките си да се спрат върху мястото, където евентуално би могъл да се постави паметникът-бюст“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 122, л. 270–271].

Една година по-късно, на заседание на Градския съвет от 13 декември 1938 г., кметът докладва молбата на Мария д-р Хараламбиева да ѝ бъде разрешено да постави паметника на своя баща х. Николи пред пощата в града. Припомня взетото от Общинския съвет решение на заседанието от 22 април 1935 г., след което обяснява, че с протокол № 49 от 24 декември 1937 г. градската управа отлага „сложения за ново разглеждане въпрос, като се дава възможност на г.г. общинските съветници да прегледат паметника и съобразно преценките си да се спрат върху мястото, където евентуално би могъл да се постави паметникът-бюст“. Съветът потвърждава становището си, вписано в протокол № 16 ст. V от 22 април 1935 г. [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 123, л. 95–96].

За пореден път Мария д-р Хараламбиева накратко проследява историята около търсенето на подходящо място за паметника на баща ѝ в заявление до кмета и общинските съветници от 28 януари 1939 г. Припомня идеята да се „вземе зданието на х. Николи като историческо за народна библиотека и музей“, като паметникът, за който д-р Ив. Николиев е дал 150 000 лв., се постави в „градинка, направена в средата, като се съборят два дюкяна“. Тя се позовава на предишни решения на Общинския съвет и отбелязва, че вместо сградата на х. Николи да се вземе за музей, а на мястото до общината (намираща се по това време в известната сграда „Конака“) да се построи областен съд, там се определя изграждането на народна библиотека. При това положение пише тя „нашето здание остава търговско депо... стоварят се стоки, кожи, печки правят, не може да се обръщат кола в двора, ако се постави паметника с бюста“. В заключение добавя: „А вие от това здание хиляди данъци получавате. Аз ще го поставя в кишето скрито от поколенията, за което вие ще сте отговорни“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 593, л. 27–28].

На заседание на Градския общински съвет, проведено на 24 април 1939 г., се докладва следващата молба на Мария д-р Хараламбиева, регистрирана под № 920/1939 г., за определяне място за поставяне на паметника на нейния баща. Кметът докладва, че по време на разискванията, състояли се на 22 април 1935 г. и 13 декември 1938 г., съветът се е произнесъл по този въпрос. След „размяна на мисли“ се взема поредното решение: „Понеже се проектира за в бъдеще да се направи алея на дейците от Възраждането, където ще бъдат изложени бюстовете на тия дейци, то повдигнатият от Мария д-р Хараламбиева въпрос относно поставяне бюста на баща ѝ Никола х. Минчев да се има предвид при екзекутирането на тоя проект. Препис от настоящия протокол в два екземпляра да се връчи на началника на техническата служба при общината за изпълнение“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 123, л. 245–246].

През този период има и две нереализирани идеи за построяване на паметници. Първата е свързана с идването на власт на стамболовистите през 1903 г., когато новият общински съвет взема решение за издигане на паметник на Ст. Стамболов – личност, свързана както с националноосвободителното движение, така и с изграждането на модерната българска държава. Според Кинка Панайотова замисълът е мащабен и включва изграждането на паметник на Ст. Стамболов, който трябва да бъде разположен на хълма Света гора, с лице към града, като пространството зад него бъде преустроено в парк, носещ името на революционера и държавника. Подстъпът към паметника според проекта трябва да бъде оформено като „Алея на възрожденците“ с бюстове на най-известните от тях, която ще заема цялото пространство на местността Боруна. К. Панайотова посочва, че този проект е „детайлно разработен от арх. Любен Тонев и публикуван в сп. „Архитект“ от 1905 г.“²². През следващите години се предприемат реални стъпки за трасиране на стълбищата, оформяне на алеите, определяне мястото на паметника. Започва и залесяването с декоративни дървета и храсти, някои от които са внесени от Гърция и Египет. Въпреки проявения ентузиазъм, общината се оказва в невъзможност да финансира дейностите по реализиране на проекта. През 1908 г. след идването на Демократическата партия на власт новият общински съвет отменя решението за построяване на паметника [Панайотова, К. 1994; История на..., 2000, с. 411–412].

За тази първа идея за издигане на паметник на Ст. Стамболов на хълма Света гора пише и Тянка Минчева. Според нея решението за изграждане на паметник е от 1905 г. Тя посочва, че от хълма трябвало да се оформи булевард, който да носи името на Ст. Стамболов и да се простира от Боруна и железния виадукт до площада с Паметника на победите. Поради тази причина и мостът бил наречен на името на Стамболов. Проектът е спрял пред 1908 г. Тя споменава, че Окръжната постоянна комисия в заседанието си от 22 април 1928 г. обсъжда въпроса къде да бъде поставен паметникът на Ст. Стамболов, като по-голямата част от членовете ѝ се обединяват около мнението, че мястото му е в бъдещата „Алея на Възраждането“, която трябвало да се оформи на местността Боруна. Тази идея няма развитие през следващите години [Минчева, Т. 2013, с. 435]²³.

В двете посочени изследвания се споменава идеята за оформяне на „Алея на Възраждането“ на местността Боруна²⁴. В края на април 1925 г. Търновската

²² Необходимо е да се направи уточнението, че сп. „Архитект“ излиза от 1927 г., а арх. Любен Тонев е роден през 1908 г. и не би могъл да е свързан с този проект.

²³ Кинка Панайотова също свързва назоваването на железния виадукт на името на известния държавник Ст. Стамболов с идеята за издигане на паметник в негова чест на Света гора „с парк на хълма и оформена Алея на възрожденците от В. Търново на местността Боруна, която да завършва до този мост и от него се минава в булевард „Ст. Стамболов“ [ДА – В. Търново, ф. 1807, оп. 1, а.е. 130, л. 66].

²⁴ През 1907 г. във Варна, сред тесен кръг граждани се заражда идеята за създаване на „Алея на Българското възрождане“ в Морската градина, където да бъдат поставени паметници на известни дейци от възрожденската епоха. На 15 февруари

окръжна постоянна комисия се обръща към кмета на В. Търново с молба да бъде обсъден от Общинския съвет въпросът за отпускане на терен на местността Боруна за построяване на Художествено-занаятчийско училище (като се подчертава, че мястото е определено от комисия, в която са представени Окръжната постоянна комисия, инженерно-архитектурното дружество при участието на кмета на града) [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 588, л. 4]. Тази тема е разгледана на извънредната сесия на Общинския съвет от 8 май 1925 г.

Според приетото решение се отстъпва „по принцип“ на Окръжната комисия исканият терен в местността Боруна с условие строежът да започне в срок от една–две години, като „околовърст се остави свободна площ за алея 5–6 м широка, в която да се поставят бюстовете на заслужили дейци от окръга за нашето освобождение“ и да бъде свободна за разходка на гражданите [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 588, л. 6]. При последвалото разглеждане на въпроса от Великотърновската градска общинска тричленна комисия (председател Д. Раев и членове Ст. Куманов и Вл. Даскалов) на 24 юли 1925 г. се уточнява, че се „отстъпва само владееенето и ползването [на] общинското празно място на местността Боруна, срещу града“ за построяване на Художествено-занаятчийско училище, двор и пансионат и се потвърждава условието за осигуряване на място за „Алея на Възраждането“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 588, л. 15].

През 1931 г., въпреки че сградата на училището е построена, „зданието и мястото са отчуждени с указ 12/[1]930 година за нуждите на ветеринарното отделение при Министерството на земеделието и държавните имоти за обзавеждане Ветеринарно-бактериологически институт“. За да може да се прехвърли имотът на Министерството на земеделието и държавните имоти се правят постъпки пред Великотърновския общински съвет „да им се подари казаното място, най-много да се продаде срещу заплащане на една минимална цена, която да служи за основа, върху която ще се заплатят разните мита и бери при снабдяването на комисията с нотариален акт“. На проведеното на 18 май 1931 г. заседание Общинският съвет гласува решение да отстъпи мястото, „състоящо се от 6834 кв.м срещу заплащане по 20 лв. 1 кв.м, или всичко да заплати на общината 136 680 лв.“, което е потвърдено при повторното разглеждане на въпроса на 26 юни.

На проведената на 4 декември 1931 г. извънредна сесия Великотърновският градски общински съвет отменя решенията от 24 юли 1925 и 18 май 1931 г. „относно даването, владението, ползването и продажбата на същото място на Окръжната постоянна комисия“. Гласува се да бъде отпуснато на Министерството на земеделието и държавните имоти (отделение Ветеринарно)

1908 г. се основава Комитетът „Българско възраждане“ и се приема неговия устав, а на 18 май 1910 г. тържествено е положен основният камък на първия паметник, посветен на Хр. Ботев (открит през 1911 г.) във „Варненската приморска градина „Сан Стефанска България“ [ДА – Варна, ф. 740К, оп. 1, а.е. 18, л. 1–9]. През следващите години са поставени паметници на: Васил Левски (1912 г.); Отец Паисий (1927 г.); митрополит Симеон (1930 г.); Васил Априлов (1936 г.); Хаджи Димитър (1939 г.).

„празното общинско място на местността Боруна в гр. В. Търново съгласно изготвената скица от техническото отделение – 6834 кв.м, върху което място е построено здание от Окр. постоянна комисия съгласно чл. 55, п. 4 от закона за градските общини и чл. 63 от правилника за прилагане същия закон, само до владенето и ползването на това място, а не и неговата собственост“. В решението се пояснява, че мястото се отпуска с цел: „1. Министерството на земеделието и държавните имоти (отд. Ветеринарно) да открие в построеното здание Районен Ветеринарен бактериологически институт; 2. Около зданието на свои средства да построи парк и алея на Възраждането, в които ще бъдат поставени бюстовете на заслужилите дейци от окръга; 3. Паркът и алеята да бъдат на разположение на гражданството; 4. Плановите на парка и алеята да се представят на общината за одобрение. 5. Да се издаде на Министерството на земеделието крепостен акт за вечното владене и ползване на мястото, в който да се впишат условията, при които се отпуска мястото“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 588, л. 34–35].

През януари 1932 г. Окръжната постоянна комисия отново се обръща към кмета на В. Търново по повод предявено към нея искане от Министерството на земеделието и държавните имоти, отделение Ветеринарно, за предоставяне на нотариален акт за сградата, за да ѝ бъдат възстановени средствата по нейното изграждане. Отправена е молба Общинският съвет „да продаде на Окръжния съвет 700 кв.м място, върху което е застроена само постройката“, като цената не бъде по-висока от 1 лв. на квадратен метър, защото „нямаме бюджетна възможност да броим по-голяма сума“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 588, л. 56]. След направените разисквания на състоялата се извънредна сесия на 15 януари 1932 г. Общинският съвет решава: „Отпуска на Великотърновската окръжна постоянна комисия празното общинско място на местността Боруна съгласно изготвената скица от техническото отделение, състоящо се от 690 кв.м, върху което е построено окръжното здание „Училище за приложните изкуства“ срещу заплащане по 1 лв. кв.м или всичко да заплати на общината 690 лв. Мястото се отпуска при следните условия: 1) на празното място около зданието, състоящо се от около 6124 кв.м на свои разноски да построи парк и алея на Възраждането, в която ще бъдат поставени бюстовете на заслужилите дейци от окръга; 2) паркът и алеята да бъдат на разположение на гражданството; 3) Плановите на парка и алеята да се представят на общината за одобрение“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 588, л. 57–58].

Частична информация за обсъждането на идеята за „Алея на Възраждането“ има на страниците на местния периодичен печат. На 1 януари 1928 г. в „Общински вестник Велико Търново“ е поместено кратко съобщение, че „Окръжната постоянна комисия и общината обсъждат съвместно какъв вид да се даде на бъдещата, наречена „Алея на Възраждането“, която ще обкръжи целия Борун, над скалите, където е художествената занаятчийска академия“ [Общински вестник Велико Търново, бр. 14, 1 ян. 1928]. В „Доклад на Великотърновския градски кмет до Общинския съвет по финансовото положение на общината и бюджета-проекта на същата за 1928/1929 финансова година“ е

отбелязано, че Общината в сътрудничество с Постоянната комисия „още тази пролет ще започне да трасира така наречената „Алея на Възраждането“, която ще обикаля целия Борун над скалите“ и по нея ще бъдат поставени възпоменателни плочи, бюстове и барелефи на „заслужили наши съграждани и такива от окръга“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 16, 15 февр. 1928].

„Общински вестник Велико Търново“ следи развитието на темата и информира читателите си, че председателят на Окръжната постоянна комисия Тодор Бончев свиква конференция на 22 април 1928 г. за размяна на мисли около бъдещата „Алея на Възраждането“, която ще „обкръжи Боруна“. Уточнено е, че на 18 април „специална техническа бригада започна трасирането ѝ“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 4, 20 април 1928]. Към този момент не са открити документи, които да дадат пълна представа за участниците в нея и проведената дискусия²⁵.

Разискванията на проведения през пролетта форум провокират някои публикации в търновските вестници. Едната е отпечатана на 5 май на страниците на в. „Борба“. Авторът посочва, че във фокуса на дебатите стои въпросът за построяване паметник на Стефан Стамболов, свързан с идеята за планираната „Алея на Възраждането“. Относно увековечаване паметта на Стамболов се изказват две становища. Според първото трябва да се изгради паметник „в града, на Баждарлъка, срещу общината или до железния мост – пред юнашкото игрище“, а според второто, да се постави бюст на известния търновец в проектираната алея. По отношение на мястото, където трябва да се разположи „Алеята на Възраждането“, авторът изразява категоричното си мнение, че най-подходящото за целта е Хисаря (Царевец), като по този начин „духовете на загиналите от времето на Възраждането ще се приобщят с ония от времето на Асеновци“. Излага и аргументи в подкрепа на твърдението, че Боруна не е най-доброто място за замислената алея, като в заключение заявява: „Алеята на Боруна ще има локално значение, същата на Хисаря придобива общонародно значение и ще стане свята и скъпа за целия български народ, особено за учащата се младеж от всички видове учебни заведения в царството и другаде, които масово посещават Търново с научна цел и екскурзии“ [**Борба**, бр. 231, 5 май 1928].

Допълнителна информация за състоялата се дискусия има в статия на Д. Раев в „Общински вестник Велико Търново“ от 18 май 1928 г. Разграничаването на дейността на Стамболов като революционер от тази като държавник е в основата на разбирането, че в „Алеята на Възраждането“ паметникът трябва да го представя като революционер, при това „да представлява неговият бюст,

²⁵ В протоколната книга на Великотърновската окръжна постоянна комисия няма информация за тази нейна инициатива. Димитър Раев в своята статия относно спорните въпроси около „Алеята на Възраждането“ посочва, че Постоянната комисия „свика граждани, представители на разни дружества и организации“ за обсъждане въпроса къде да „бъде построен паметникът на Стамболов и какъв да бъде той“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 8, 18 май 1928], а във в. „Борба“ се уточнява, че идеята за „Алеята на Възраждането“ принадлежи на „нашия енергичен председател на Окръжната постоянна комисия г. Бончев“ [**Борба**, бр. 231, 5 май 1928].

поставен върху пиедестал“. Авторът заема противоположна на изложената във в. „Борба“ позиция за мястото, където да се разположи обсъжданата алея. Въпреки че не отрича „светостта на нашите старини“ (има се предвид крепостта „Царевец“) той задава въпроса необходимо ли е „да съберем само там всичко, което ни е скъпо“, като уточнява, че в такъв случай би трябвало на този исторически хълм да се постави и паметникът на падналия воин. Смята, че не може паркът да се простира „над непроучените още и нереставрирани старини и с това да забулим нашата история“. Убеден е, че това няма да бъде позволено от държавата и обръща внимание на факта, че „дейците от предосвободителната епоха не са действали по тези места“, а това предполага да бъде намерено друго място за посветената на тях алея. В заключение авторът посочва, че това е Боруният, защото е „един хубав масив, сложен пред великолепната, обърната към него снага на града, видим от всяка тераса, от всеки балкон, от всеки прозорец“ и продължава: „Неговият тесен вид, обаче му създава очарованието. А хоризонт за самия парк не е потребен. Не е потребно оттам да се вижда далеч и много, достатъчно е той да е видим“. Статията завършва с пожелание „час по-скоро да се реализира тази хубава идея“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 8, 18 май 1928].

Председателят на Окръжната постоянна комисия Т. Бончев също изразява позицията си по разискваните на конференцията на 22 април въпроси. Според него в проектираната алея трябва да бъдат поставени паметници само на участници в националноосвободителното движение от Търновски окръг. Към аргументите, които авторът изтъква в подкрепа на идеята, че мястото на „Алеята на Възраждането“ е в местността Боруна, са следните: местността не е историческа, но „не е историческа и „Морската градина“ в гр. Варна и „Борисовата градина“ в София, които пазят в алеите си бюстовете на нашите великани“; „Боруна“ е красив и е място, което се вижда от всички къщи на В. Търново“; местността не е малка по площ – „ако алеята започне от моста, мине по бреговете му и се свърже с шосето В. Търново – Елена под сиропиталището, тя ще е по-дълга от 1 км“. Т. Бончев отговаря и на упреците, че „близостта на училището ще накърнява светостта на парка“, а гледката към града от Боруна, особено край реката „дразнела със своята увехтлост, замърсеност и закъсняло благоустройство“, че „алеята ще се опрашва от близкото шосе“. Той счита, че училището и алеята ще бъдат добре съчетани, защото „училището е плод от посятото семе на тия, за които говорим“. Изразява убедеността, че „увехтелостта на града и закъснялото благоустройство са именно красивото на Велико Търново“. Според него „може да се стори голямо зло, ако без план и мисъл почне и тая част на града да се събаря и благоустроява“ и подчертава: „Затова пазете старото“ [**Великотърновски окръжен вестник**, бр. 5, 15 май 1928].

През 1939 г. в „Общински вестник Велико Търново“, като се подчертава, че В. Търново е дало „даровити и доблестни синове с всеобщо признати заслуги към целия български народ“ се посочва, че възникналата през 1925 г. идея за създаване на „Алея на Възраждането“ „още не е уредена“ поради „изникналите несъгласия за мястото на алеята“ и „паметниците на Стамболова, Патри-

арха Евтимия и други чакат своето издигане²⁶ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 22, 1 ноем. 1939].

Сред нереализираните идеи е и тази за издигане на паметник на митрополит Климент. Според запазеното „Кратко изложение за състоянието на Комитета „Митрополит Климент“ в гр. В. Търново“ (25 ноември 1937 г.) Комитетът е основан на 12 юни 1902 г. с цел доизграждане гроба и издигане надгробен паметник на бележития църковник и държавник²⁷. Първоначално се търси помощ от Народното събрание, което отпуска 2000 лв., като министърът на финансите препоръчва Комитетът „да се обърне за помощ към учрежденията и частните лица“. По този повод е отправена обща покана до различни учреждения и частни лица, след което през 1904 г. „помощи са почнали да постъпват“ [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 2, л. 5].

През същата година Комитетът се обръща към Константин Величков за мнение относно проектирания паметник. От запазено в Държавен архив – В. Търново писмо на писателя (28 октомври 1904 г.) става ясно, че търновският комитет е потърсил писмено становището му по въпроса още на 2 март, но той не отговаря веднага, като пояснява – „по независещи от волята ми причини“. К. Величков уведомява за проведена среща с проф. Джентиле²⁸ и Слави Славов, на която са разговаряли по повдигнатата тема. В писмото излага своята идея за оформянето на надгробния паметник на митрополит Климент.

Според него паметникът ще има форма на пресечена пирамида, състояща се от пиедестал и „един малък саркофаг над нея“. Той ще бъде висок три метра и ще бъде изработен от мрамор, като „короната, която ще стои най-горе, може да бъде направена от позлатен бронз. От бронз също могат да бъдат направени някои украшения на саркофага“. На една от страните на саркофага ще има надпис, който „да изразява заслугите на покойния и почитта, която е придобил за своята обществена и църковна дейност“. Другите три страни ще бъдат украсени с барелефи, които ще отразяват различни моменти от живота на митрополита: „в първия барелеф покойният трябва да бъде представен в пълна младост, заобиколен от няколко връстници, на които с вдъхновен вид сочи в далечината с ръка димящи развалини от село или град. Вторият релеф ще го представлява, че седи на един стол според подобающа за случая обстановка и пише. Би могъл да бъде представен, че пише при лампа или свещ. На третия релеф покойният ще бъде представен във владишки одежди, като благославя от предверието на един храм народа, който благоговейно стои пред него“. К.

²⁶ В тази публикация се потвърждава информацията за проведената през 1928 г. конференция в зданието на Окръжната постоянна комисия [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 22, 1 ноем. 1939].

²⁷ В том 2 на „История на Велико Търново“ е посочено, че през 1909 г. по време на своето управление демократите вземат решение за издигане паметник на митрополит Климент [**История...**, 2000, с. 412].

²⁸ Томазо Джентиле е флорентински скулптор. Негово дело е изработването на саркофага на княгиня Мария Луиза в катедралния храм „Свети Лудвиг“ в Пловдив. Името на скулптора в документите е изписано по различен начин – Жантени, Жентиле.

Величков счита, че не трябва да има надписи под барелефите, тъй като те сами ще бъдат достатъчно ясни, „особено ако бъдат изваяни добре и художествено“, и изразява надеждата, че тази задача ще бъде поставена на проф. Джентиле. Смята, че паметникът може да бъде направен от наш мрамор „с изключение обаче на релефите, които трябва да бъдат изработени непременно от карарски мрамор“, каквото е и категоричното мнение на флорентинския скулптор [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 1, л. 19–28]²⁹.

В протоколната книга на Комитета се съдържа информация за проведените срещи и разговори през 1904 г. с италианския скулптор проф. Джентиле, който е направил саркофага на покойната българска княгиня Мария Луиза. Заседанието на 1 ноември същата година е по повод споменатото по-горе писмо на К. Величков във връзка с целите, които стоят пред Комитета. Протоколчикът е записал, че К. Величков информира за срещата, проведена от него с известния скулптор, при участието на Слави Славов от Казанлък (собственик на мраморна кариера), по време на която се разисква „какво може да се направи съгласно нашите канонически правила върху гроба на блаженоп. търновски митрополит Климент и са се установили върху един проект“. Отбелязано е, че засега на проф. Джентиле „са нужни портретите на търновския митрополит в отделни периоди на неговия живот: юношески, писателски и духовен и една подобна* скица и план на мястото, гдето е гробът на покойния“. Във връзка с отпращания от К. Величков съвет за командироване на представител на Комитета, за да се срещне със скулптора и да обясни какво точно се иска, в София е командирован председателят на Комитета Стефан Николов.

На заседанието на Комитета, проведено на 9 ноември 1904 г., Ст. Николов докладва за резултатите от командировката. Той съобщава, че професорът е изработил „план на паметника, който трябва да се построи над гроба на покойния митрополит“, и го предлага за разглеждане на членовете на Комитета. Според него на трите страни на паметника ще има барелефи – „един да изобразява покойния като революционер, другия – писател и третия – духовен пастир, а от четвъртата страна – надписи и духовни принадлежности“. Посочва се, че барелефите „ще бъдат изработени на... ** мрамор от г. проф. Джентиле“, а останалата част на паметника ще бъде направена с материал от мраморната

²⁹ В архивния фонд на Туристическо дружество „Трапезица“ има запазени три фотографии на проект за паметник саркофаг на митрополит Климент, които са дигитализирани и достъпни в Информационната система на държавните архиви (ИСДА) [ДА – В. Търново, ф. 18К, оп. 1, а.е. 183, л. 3]. На скиците на проекта е изписано името на автора – известния търновски художник, учител, общественик и дарител Димитър Багрилов. Те обаче не са подписани и датирани. В проучените до този момент документи от фонда на Комитета за издигане паметник на митрополит Климент и материали в печата не са открити данни Д. Багрилов да е изработил и предлагал свой проект на паметник саркофаг на заслужилия архиерей.

* Така е в оригинала. Вероятно става въпрос за „подробна“.

** Многообразието в текста вероятно е поставено с цел допълнително посочване на материала за барелефите.

кариера на Слави Славов. Стойността на паметника е определена окончателно на 13 000 лв. Имайки предвид „нищожните“ средства, с които разполага Комитетът, Ст. Николов се среща с различни хора, които биха могли да помогнат за осъществяването на идеята, както и с министъра на народното просвещение, председателя на Св. Синод и ректора на Духовната семинария. Той получил отказа на министъра, а ръководителите на другите две посочени институции го посъветвали въпросът да се отнесе писмено до тях, за да бъде обсъден и ако Синодът и съветът разрешат, ще окажат съдействие на Комитета. Взема се решение да се напишат писма до председателя на Св. Синод и ректора на Духовната семинария с молба за отпускане на помощ за доизграждане на гроба на митрополит Климент [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 9, л. 3–6].

Във времето от 1910 до 1920 г. има прекъсване в дейността на Комитета. След направената ревизия на комитетската каса на 22 юли 1920 г. и при установена налична сума 15 781 лв. Св. Синод се обръща към търновския митрополит с предложение за възобновяване работата на Комитета. От запазените документи става ясно, че едва през 1925 г. се конституира нов комитет [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 2, л. 5].

На 5 март 1925 г. от името на Комитета „Митрополит Климент“ търновският митрополит Филип пише писмо до проф. Михаил Арнаудов относно събирането и издаването на съчиненията на митрополит Климент и създаването на негова „по-пълна“ биография, както и възможността това да се случи под неговото редакторство. Иска се „компетентното“ мнение на известния учен и по изказаното предположение „дали покрай моралната полза от издаването на съчиненията не ще се съберат и достатъчно средства за издигане на същия (на митрополит Климент – б.а. Л.Д., А.И.) един подходящ паметник в Търново“ [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 1, л. 132].

В своя отговор от 23 май 1925 г. професорът благодари за оказаното доверие и излага становището си по издигнатата от Комитета инициатива. След като заявява, че съчиненията на митрополит Климент са подредени и в това отношение „търновци не биха могли да сторят нищо повече от това, което е възприела Българската академия на науките“, а за една „обстойна монографически съставена биография, като че ли е малко късно вече“, тъй като остава едва година до юбилейната дата, той предлага „да се издаде един сборник от биографски приноси, спомени и изследвания, подобно на този, който вече е публикувал Комитетът „Иларион Макариополски“ в София. В него „общият очерк за Климента ще бъде по-кратък от този за Илариона, за сметка на това пък отделните студии, мемоари, съобщения и пр. ще заемат по-голямо място, за да се характеризира от разни страни личността и делото на непроучения достатъчно великан на новата българска църква“.

Виждайки така задачата, М. Арнаудов изразява съгласие да организира подготовката на подобно издание. Сред споменатите имена на тези, които биха участвали при съставянето на сборника, са проф. Ан. Иширков, проф. Б. Пенев, проф. Ст. Романски, проф. Ив. Шишманов, проф. П. Ников, проф. Ст. Цанков. М. Арнаудов изтъква приносния характер на едно такова издание

относно заслугите на митрополит Климент в областта на литературата, проповедническата дейност и обществения живот. В заключение подчертава, че Комитетът би извършил „едно полезно дело, ако се заеме с издаването на този сборник. Той би бил един заслужен паметник за йерарха-страдалец, направил толкова много и за Вашия град“. Приключва с уверението, че „цяла духовна България ще Ви честити за тази инициатива и ще Ви благодари за Сборника, отдето ще се черпят сведения за Климента, като от един сигурен и надежден извор“. Изказва предположението, че с отпечатването, хартията, редакторската работа и хонорарите на сътрудниците, цената на изданието ще бъде около 160 000 лв. [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 1, л. 134–135].

На заседание, проведено на 3 август 1925 г., се взема решение да се възложи на проф. М. Арнаудов написването и издаването на сборник в духа на неговото предложение в писмото от 23 май с.г., като се направи възможното да бъде завършен за 25-годишнината от смъртта на митрополит Климент. При разглеждането на въпроса за издигане паметник над гроба на митрополита, Комитетът „като взе предвид, че този не може да се построи, докато не се изкара катедралната църква³⁰, тъй като тук се покоят костите му“, решава с този въпрос за се занимава „в едно от идните си заседания“ [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 9, л. 10–11].

На 4 август 1925 г. в съответствие с направената констатация, че постройката на катедралната църква „Св. Богородица“ в Търново е напреднала и „може вече да се мисли и за издигането в същата над гроба на митрополит Климент проектирания паметник“, се взема решение да се възложи на митрополит Филип „да влезе във връзка с техници и художници, за да се изработи с време планът на паметника, като за целта се отпуснат от фонда и нужните средства“. На това заседание, като се взема предвид, че „фондът „Митрополит Климент“ възлиза на сумата 200 000 лв. и повече, че за отпечатването на сборника ще са нужни около 160 000 лв. хонорар за редактора и сътрудниците, за книга и печат и че сборникът може да има около 30 печатни коли, реши: отпуска се сумата 160 000 лв. за отпечатване на въпросния сборник като изразходването на сумата ще става от постоянното присъствие на комитета и с одобрението на всички разходи от същия“ [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 9, л. 11–12].

Сред запазените документи е и препратено от М. Арнаудов до Комитета писмо на скулптора Александър Андреев, направил паметник-възпоменателна плоча на Иларион Макариополски³¹. Писмото е написано на 2 февруари

³⁰ Църквата „Рождество Богородично“ е построена във времето от 1842 до 1844 г. от Колю Фичето. Разрушена е по време на голямото земетресение през 1913 г. Основният камък на новата катедрала е положен през 1924 г. През 1931 г. е създаден строителен комитет, задачата на който е да събере средства за доизграждане на църквата [Общински вестник Велико Търново, бр. 7, 6 юни 1931]. Завършена и осветена е през 1934 г. В притвора на църквата са погребани търновските митрополити Климент, Антим и Софроний.

³¹ Възпоменателната плоча се намира в градинката пред Синодалната палата в София. Направена е през 1925 г. по повод 50-годишнината от смъртта на Ил. Макариополски. Дело е на скулпторите Александър Андреев и Георги Киселинчев. Ал. Анд-

1926 г. и в него се подчертава, че „съзнателните днес народолюбци са длъжни да увековечат паметта на големите наши бащи и деди, които извършиха велики дела за пробуждането и осветяването на нашия народ, за да се спомня на съвременници и бъдещи поколения почит, дълг, признателност и любов към отечеството“. Скулпторът споделя, че е научил, че „съзнателни българи са съставили комитет за увековечаване паметта му“. Обръща се с молба към проф. Арнаудов да бъде препоръчан на Комитета, за да представи „няколко скици за проектираната възпоменателна плоча на Васил Друмев“. Приложени са и фотографии на възпоменателната бронзова плоча на Иларион Макариополски и гипсовия релеф за нея [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 1, л. 143]. Сред проучените досега документи липсват такива, които да свидетелстват за осъществени контакти между Комитета и Ал. Андреев. Не са открити данни и във връзка с взетото на 25 септември 1929 г. решение: „да се разменят мисли с известния наш скулптор-художник г-н Йоцов – от ст[аницата] София по осъществяването на целта на комитета, направата на паметник „Митрополит Климент“ [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 9, л. 27].

Междувременно търновската общественост проявява заинтересованост към работата на Комитета. В „Общински вестник Велико Търново“, в рубриката „Хроника“, се появява призив за повече прозрачност в дейността му: „Добре е комитетът „Митрополит Климент“, образуван много отдавна с цел да се въздигне паметник на блаженопочиналия митрополит Климент, един от редките даровити църковници, голям българин и велик родолюбец, да осветли гражданството, което се интересува от въпроса, какво е направено за целта и в какво положение се намира фондът. Страниците на общинския вестник са свободни и с готовност ще дадем място на отчета от въпросния комитет, както и на всички други фондове, образувани с благотворителна цел за доброто на нашия град“ [Общински вестник Велико Търново, бр. 35, 30 ноември 1928].

На 18 септември 1930 г. Петър Константинов изпраща писмо от името на Комитета до митрополит Филип, с което го уведомява, че църковното настоятелство при църквата „Рождество Пресв. Богородица“ (катедралата) „не разполага вече със средства да извърши необходимото по запазване на сградата“, поради което моли „да му се притечем на помощ, като от средствата на комитета му отпуснем временно 150 000 лв, които ще върне при постъпване предвидената от държавата помощ и от другите си приходи“. При разглеждането на този въпрос от Комитета обаче „поради липса на средства от касата си, които бяха изразходвани по отпечатването и издаването на сборника „Митрополит Климент“, се виде в невъзможност да ги удовлетвори“. Като посочва, че митрополит Климент е погребан в катедралата, авторът развива следната теза

реев е роден в Ловеч (1879–1971 г.). Завършва Рисувалното училище в София (1903 г.). Специализира във Виена, Мюнхен, Берлин. Участва в реализирането на проекта на Паметник на свободата на връх Свети Никола. Г. Киселинчев (1878–1971 г.) е скулптор-каменоделец. Участва в строителството на руската църква „Свети Николай“, Военното книгоиздателство, Американския колеж, Халите, Градската баня, Дюлгерския дом (1910), Синодалната палата.

по повод изграждането на паметника, което е цел на създадения Комитет: „... това може да стане само тогава, когато самата църква бъде изкарана; че изкарването на последната сега се затруднява поради липса на средства; че ако тия средства не се намерят в едно скоро време, реализиране целта на комитета се отлага за неопределено време, защото църквата не само че не ще може да се доизкара, но грози опасността да се разруши и това, което е направено, следователно въздигането на паметника става вече проблематично“. Имайки предвид изложените съображения, Комитетът се обръща с молба към митрополита да ходатайства пред Епархийския духовен съвет, който от своя страна да се застъпи пред Св. Синод за отпускане на църковното настоятелство срещу „солидна гаранция лихвен заем от 100 000 лв. от сумите на фонд „Митрополит Климент“ при Митрополията, който фонд възлиза на 212 000 лв., целта – единственото предназначение на който е да подпомогне комитета ни при въздигане паметника, а както казахме, няма ли катедрала, няма да може да има и паметника“ [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 1, л. 272].

Към 1937 г. наличните документи сочат, че при вземането на решението за подготовка и отпечатване на юбилейното издание Комитетът е разполагал с 22 362 лв., заел е от Търновския епархийски духовен съвет 109 000 лв. или общо 131 362 лв, като „почти всички са отишли по издаването и експедирането“. По-точно общият разход е 127 911 лв., като за хонорари са дадени 63 326 лв., от които проф. М. Арнаудов е получил 39 000 лв. Срещу взетия заем Комитетът е върнал 64 750 лв., получени от реализираните продажби на публикувания през 1927 г. сборник³² [ДА – В. Търново, ф. 852К, оп. 1, а.е. 2, л. 19].

През 1951 г. над гроба на митрополит Климент, в притвора на катедралната църква „Рождество Христово“, е поставена плоча със следния надпис: „На православната вяра, на българската църква, на славянското братство, и за просвета, правда и свобода на своя български народ митрополит Климент Търновски (Васил Друмев) посвети целия си живот“. В края на църковнославянски език е изписано: „Защото такъв Първосвещеник ни и трябваше“³³.

Сред нереализираните идеи за поставяне на паметници на известни възрожденци е и тази за паметник на П. Р. Славейков. С писмо от 22 февруари 1930 г. търновският кмет се обръща към председателя на Великотърновската дружба „Трапезица“ в София, търсейки неговото съдействие за издигане паметник на видния възрожденец в родния му град. Като има предвид поставения преди две години в Трявна при честването на 100-годишнината от рождението на П. Р. Славейков паметник, изработен от скулптора Андрей Николов, той счита, че трябва да бъде помолен министърът на войната „да разреши щото сега, когато се отлива във военния арсенал лъвът за паметника на връх „Св. Никола“, да се използва същата сплав и се отлее бюстът на П. Р. Славейков, който ще поставим в нашия град“. Изразява надеждата, че ако бъде замолен Андрей

³² [Вж. **Климент Търновски...**, 1927].

³³ Част от стих 26 на глава 7 от Посланието до евреите: „Защото такъв Първосвещеник ни и трябваше: свет, незлобив, непорочен, отделен от грешниците и станал по-висок от небесата“ [Библията, Евр. 7: 26].

Николов, то той ще отстъпи калъпа на бюста за отливане, като е желателно „Министерството на народното просвещение да отпусне възнаграждение на скулптора“. Кметът мотивира идеята си с твърдението, че „нашият град има по-големи претенции от тревненци да притежава бюста на съгражданина си П. Р. Славейков, понеже е роден в града ни“³⁴. В същото време признава, че поради финансово затруднение общината не разполага с необходимите средства, а „нашият град е беден от подобни паметници“, поради което се търси начин да придобият такива [ДА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 22, л.1].

Запазени са копия на писма на председателя на дружба „Трапезица“ до министъра на народното просвещение и министъра на войната от 12 април 1930 г. в изпълнение на молбата на търновския кмет Владимир Даскалов [ДА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 22, л. 2, 3]³⁵.

За пореден път идеята за паметник на П. Р. Славейков се обсъжда на 2 юли 1935 г., когато на заседание на Общинския съвет се разглежда писмо на скулптора Мина Иванов, в което той споделя, че е „възхитен от великолепието на старопрестолния град В. Търново, от красивата негова природа и историята на нашите царе от миналото, че всеки българин ще трябва да бъде поклонник на него, какъвто е и какъвто ще си остане той“. В протокола е отбелязано, че известният скулптор „в желанието си да подпомогне общинската управа в пресъздаване отново на старото В. Търново, предлага като дар на общината труда си за направата на един бюст за някой заслужил за града и Родината гражданин“. Предложението е прието „с голяма радост и благодарност“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 126, л. 40].

³⁴ На 4 декември 1927 г. в Трявна се организира тържествено честване на 100-годишнината от рождението на П. Р. Славейков. Тогава се открива паметникът на видния възрожденец. В речта на великотърновския кмет Димитър Раев намира отзвук и спорът между В. Търново и Трявна кому принадлежи големият общественик и поет: „В. Търново се гордее, че е родило един голям българин, за когото днес спорят две епохи, за когото днес се карат два града!“ [Общински вестник Велико Търново, бр. 13, 15 дек. 1927].

³⁵ Сред архивните документи има и свидетелство за инициатива от страна на Великотърновската дружба „Трапезица“ за поставяне във В. Търново на паметник на Патриарх Евтимий. Водени от разбирането, че „паметникът на този великан от черковното ни възраждане с по-голямо право би трябвало да краси някоя част от родния ни град“ и вземайки като повод отливането от бронз статуя на патриарх Евтимий в София, за да бъде поставен на една от софийските улици, дружбата по своя инициатива прави постъпки пред Софийската община да излее по същия модел втора статуя за украса на В. Търново. От Софийската община изразяват съгласие, ако се заплати стойността на изразходвания материал около 20–25 000 лв. Затова Великотърновската дружба се обръща към кмета на града да направи официални постъпки пред Софийската община с молба да се отлее втора бронзова статуя, като се покаже готовност да се заплати само стойността на употребения материал, тъй като „предвид лошото финансово положение на общината или комитета Вам е невъзможно да заплатите нещо повече“ [ДА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 22, л. 4].

На заседанието на Общинския съвет, проведено на 2 септември 1935 г., е изнесена информация, че скулпторът М. Иванов се е спрял „върху бюста на П. Р. Славейков, изработен в естествена големина“. Обсъжда се спешно въпросът за определяне на място за неговото поставяне, като за целта се решава да се потърси съдействието на Дружеството на архитектите и инженерите в града. Избира се комисия от 4 души, сред които е кметът на града, която да участва в заседанието на дружеството [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 126, л. 77–78].

Четири дни по-късно (на 6 септември 1935 г.) Общинският съвет разглежда отговора на Българското инженерно-архитектно дружество – клон В. Търново, и в съответствие с направеното предложение решава: „Определя мястото, където да бъде поставен бюстът на П. Р. Славейков – на едноименния площад в града, срещу Модерния театър, на мястото на сега съществуващата будка, като последната за целта бъде премахната“ [ДА – В. Търново, ф. 29К, оп. 1, а.е. 126, л. 81].

Проучените към този момент документи не дават отговор на въпроса какво се случва, за да не се стигне до изработването на паметник на П. Р. Славейков по това време. Такъв е направен от скулптора Благой Илиев доста по-късно (1968 г.) и е разположен на площада пред родната му къща.

Началото на 40-те години е свързано с поредната благородна инициатива за издигане на паметник на Васил Левски във Велико Търново. Тя принадлежи на Карл Йосифов Папоушек, който е роден в старопрестолния град³⁶. През есента на 1941 г. Общинският съвет обсъжда неговото предложение да построи със собствени средства „един бюст паметник на Апостола Левски по форма и големина такива, каквито е направил в град Ботевград и който ще бъде одобрен от Министерството на войната“. Общинските съветници единодушно гласуват решение за построяване на паметника като изказват благодарност за вниманието на К. Папоушек към „родния му град и за родолюбивия му жест“ [ДА – В. Търново, ф. 583, оп. 1, а.е. 107 л. 13]. За съжаление, през 1943 г. изработеният проект на паметника от скулптора Павел Метеоров, с когото влиза в договореност К. Папоушек, не е одобрен от Междуведомствения художествен съвет при Министерството на войната. На 13 декември 1943 г. великотърновският кмет получава становището на художествения съвет, което съдържа критични бележки както към проекта на скулптора (по отношение образа на Апостола), така и за мястото, избрано от общинската управа (определено като „неправилно“, „понеже мястото изисква по-значителен по обем обект, който да

³⁶ Според К. Митова бащата на К. Папоушек, Йозеф Папоушек, е първият диригент на военен духов оркестър в България и във В. Търново. Установява се в града след Освобождението. Работи като учител по музика, диригент и композитор. В началото на ХХ в. семейството се премества във Враца, където Й. Папоушек е назначен за диригент на гарнизонния духов оркестър. Синът му Карл е роден на 9 април 1894 г. в Търново. Участва в Първата световна война, а след приключването ѝ се установява в Орхание (от 1934 г. Ботевград), като получава и българско гражданство. Той финансира построяването на паметника на Хр. Ботев в града (1938 г.) [Митова-Ганева, К. 2009, с. 74–76].

има поглед от всички страни“) [ДА – В. Търново, ф. 583, оп. 1, а.е. 107, л. 18]. Дарителят К. Папоушек не се отказва от идеята си и тя е успешно реализирана след 9 септември 1944 г. През 1946 г. във В. Търново е издигнат паметник на Апостола по проект на проф. Любомир Далчев.

Макар и малко на брой, паметниците, посветени на личности, свързани с борбите за национално освобождение, се превръщат в предпочитани места за отбелязване на важни за търновската общественост събития и празници. По инициатива на Благотворително дружество „Радост“ и Благотворително дружество на запасните подофицери „Царевец“ всяка година в неделята след празника на светите равноапостоли Кирил и Методий пред Паметника на обесените се организира честване, посветено на обесените въстаници от четата на поп Харитон и Бачо Киро. Така Паметникът на обесените се превръща в място, където се отдава не само почит към загиналите за свободата въстаници, но и място за провеждане на събития, организирани от различни патриотични организации [Недева, Т. 2002, с. 250–253; Митова-Ганева, К. 2009, с. 70–73; **Общински вестник Велико Търново**, бр. 8, 1 окт. 1927].

В програмата за честване на 1000-годишнината от Цар Симеон и 50-годишнината от Освобождението на България през 1929 г. се предвижда „официалните лица и представители на всички организации и дружества“ да отидат на „паметника на поборниците“, където от името на дружество „Радост“ „ще се отслужи панихида за обесените въстаници и ще се поднесат венци с къси речи“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 4, 9 май 1929].

Традицията е продължена и при отбелязване на 54-годишнина от обесването на въстаниците през 1876 г. Дружество „Радост“ и организацията на запасните подофицери „Царевец“ изработват специална програма за честване на тяхната памет, която включва: упокойни молитви и полагане на венци на гроба; панихида в църквата „Св. Кирил и Методий“; шествие до паметника; прием в салона на стопанското училище „Мария Ангел Попова“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 9, 7 юни 1930].

На 21 септември 1933 г. при Паметника на обесените е посрещнат тържествено от кмета на града, в присъствието на всички ученици и граждани, ген. Василий Гурко, син на ген. Йосиф Гурко, командир на Предния отряд и Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война, придружен от руски ветерани инвалиди (денят е обявен от Общинския съвет за „местен празник“). Сред посрещачите са и български опълченци. Пред гостите и търновската общественост кметът Васил Давидов поднася на ген. В. Гурко протокол от заседание на Общинския съвет, проведено на 18 септември, на което е взето решение за провъзгласяването му за почетен гражданин на Велико Търново [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 13, 30 септ. 1933; бр. 12, 16 септ. 1933].

Особено тържествено е отбелязването на 60-годишнината от Априлското въстание през 1936 г. На 6 юни се отслужва панихида при гробовете на обесените, произнасят се речи от митрополит Софроний и д-р Н. Захариев (председател на подофицерско дружество „Иван Панов“) и се поднасят венци.

На следващия ден е заупокойната молитва и тържественият молебен при паметника в присъствието на ученици от всички училища, части на Търновския гарнизон, представители на благотворителните дружества и много граждани. Сред ораторите е и внукът на Бачо Киро – ген. Теодоси Даскалов³⁷. След това се провежда парад и прием в салона на женското дружество, като на всички гости се поднася „жито за Бог да прости“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 16 и 17, 10 юни 1936].

Паметникът „Велчова завера“ заема ключово място в честването на 60-годишнината от епичните боеве на Българското опълчение през 1877 г. В изготвената програма е предвидено, след панихидата и молебена в катедралната църква „Св. Богородица“, провеждането на парад на военните и учащата младеж, като „при преминаването им в церемониален марш през цялото време акламират опълченците“, след което оформят шпалир, през който преминават официалните лица и опълченците, отправяйки се към Военния клуб, а шпалирът се преобразува в „походна колона и следват процесията за по-голяма тържественост“ [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 8 и 9, 1 май 1937].

Паметно е отбелязването на 66-годишнината от обесването на въстаниците, участвали в Дряновската епопея, на 14 юни 1942 г. Към инициаторите (женското благотворително дружество „Радост“ и Дружеството на запасните подофицери „Царевец“) се присъединява и „Обществото на кавалерите на ордена „За храброст“, което осветява знамето на търновската организация по време на тържеството [**Митова-Ганева, К.** 2009, с. 72–73].

Отдаването на почит към паметта на героите от освободителното движение през епохата на Възраждането се превръща в част от организацията на различни форуми. Така по време на конференцията на „учителите-химици и естественици“ (29 октомври – 2 ноември 1938 г.) около 120 участници в нея, придружени от ученици от Мъжката и Девическата гимназии, начело с военната музика, последователно се спират пред обелиска в чест на Велчовата завера, Паметника на обесените и паметника, посветен на падналите войни от полковете на Великотърновския гарнизон на Площада на победите. Поднасят се венци и пред всеки паметник се произнасят прочувствени слова от участници в конференцията [**Общински вестник Велико Търново**, бр. 28, 17 декември 1938]. Събития, организирани от Колоездачното и Туристическото дружество „Трапезица“ в града, традиционно включват отдаване на почит на загиналите поборници и поставяне цветя пред Паметника на обесените [**Митова-Ганева, К.** 2009, с. 73].

Изложените факти са основание да се твърди, че издигането във В. Търново на паметници, свързани с просветното движение и борбите за църковна

³⁷ **Теодоси Петров Даскалов** е български офицер (генерал от пехотата), министър на войната в периода от 24 януари 1938 до 11 април 1942 г. Според информацията в „Общински вестник Велико Търново“ по това време (през 1936 г.) е „началник на Дивизията – Русе“ (Пета пехотна дунавска дивизия от 1921 до 1938 г. официално е трансформирана в пехотен полк. – **Пътеводител...**, 1976, с. 105). Екзекутиран на 1 февруари 1945 г. след издадена смъртна присъда от т. нар. Народен съд.

и национална независимост през епохата на Възраждането, и тяхното включване във важни за местната общност събития е израз на стремежа да се запази за бъдещите поколения жив спомена за тях. Идеите за създаване на паметници са повече от реализираните такива³⁸. Причините могат да бъдат търсени в различни посоки. Една от тях е липсата на достатъчно финансови средства за осъществяването на отделни проекти. Така Общината не успява да направи нито дълго обсъжданата „Алея на Възраждането“, нито паметници на Ст. Стамболов и на П. Р. Славейков. Комитетът за изграждане на паметник на митрополит Климент освен с финансови проблеми се сблъсква и с последиците от земетресението през 1913 г., които извеждат на преден план необходимостта от възстановяване на катедралната църква, в чийто притвор е погребан бележитият църковен и обществен деец. Ангажиментите на Комитета по издаването на юбилейния сборник за митрополит Климент изместват фокуса на неговата дейност, като се разчита по този начин да бъдат събрани допълнителни средства, необходими за построяване на монумента.

Вероятно могат да се търсят причини и в начина на координиране на усилията на Общината и гражданите, въпреки осъзнатата необходимост от изграждането на такива паметници. В този смисъл предизвиква изненада продължилата близо едно десетилетие история около търсенето и (не) намирането място за паметника на х. Николи. Подлагането на съмнение участието на х. Николи при решаването на църковния въпрос, въпреки публичното осветляване на неговата обществена дейност на страниците на местния печат, отричането на художествените качества на паметника и липсата на единомислие по повод неговото поставяне в градската среда имат като резултат неекспонирането на един готов вече паметник.

Обстоятелството, че не се довеждат до успешен край инициативи за публично признаване заслугите на дейци на Българското възраждане чрез издигане на паметници не омаловажава направеното в тази посока преди 9 септември 1944 г. За нас днес, а и за бъдещите поколения, те остават като непреходни символи на дълбоката признателност на търновската общественост към подвига и саможертвата на борците за национална свобода.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници и периодичен печат / Archival sources and Periodicals

ДА – В. Търново – Държавен архив – Велико Търново, фонд 18К, 29К, 852К, 575К, 1027К, 1393К, 1807К. [DA – V. Tarnovo – Darzhaven arhiv – Veliko Tarnovo, fond 18K, 29K, 852K, 575K, 1027K, 1393K, 1807K.]

³⁸ Вероятно съществуват и други, неосъществени по различни причини идеи за паметници през този период. Така например в „Търновски окръжен вестник“ през 1925 г., като гласуван разход за 1925/ 1926 г., е посочено: „За фонда за направа на нови паметници и за поддържане другите такива, която сума да се даде на управлението на фонда, който да ги изразходи по начин, както намери за добре – 75 000 [лв.]“ [Търновски окръжен вестник, бр. 25, 15 юли 1925].

ДА – Варна – Държавен архив – Варна, фонд 740К. [DA – Varna – Darzhaven arhiv – Varna, fond 740K.]

Борба, 1928. [Borba, 1928.]

Великотърновски окръжен вестник, 1928. [Velikotarnovski okrazhen vestnik, 1928.]

Общински вестник Велико Търново, 1927, 1928, 1929, 1930, 1933, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939. [Obshtinski vestnik Veliko Tarnovo, 1927, 1928, 1929, 1930, 1933, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939.]

Търновски окръжен вестник, 1925. [Tarnovski okrazhen vestnik, 1925.] Янтра, 1935. [Yantra, 1935]

Публикации / Publications

Дарителството..., 2000 – Дарителството във Великотърновския край. Велико Търново: Териториална дирекция „Държавен архив“, 2000. [Daritelstvoto vav Velikotarnovskiya kraj. Veliko Tarnovo: Teritorialna direksia „Darzhaven arhiv“, 2000.]

Денчев, Ст., С. Василева. 2010 – Стоян Денчев, София Василева. Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2009. София: За буквите – О писменехъ, 2010. [Stoyan Denchev, Sofiya Vasileva. Darzhavna politika za kulturno-istoricheskoto nasledstvo na Balgariya 1878–2009. Sofia: Za bukвите – O pismenehy, 2010.]

Извори и документи..., 1935 – Извори и документи по Велчовата завера. В. Търново: Великотърновска община (В. Търново: Ст. Фъртунов), 1935 [Izvori i dokumenti po Velchovata zavera. V. Tarnovo: Velikotarnovska obshtina (V. Tarnovo: St. Fartunov), 1935.]

История на..., 2000 – История на Велико Търново. Т. 2. Велико Търново: ИПК „Св. Евтимий патриарх Търновски“, 2000. [Istoriya na Veliko Tarnovo. T. 2. Veliko Tarnovo: IPK „Sv. Evtimiy patriarh Tarnovski“, 2000.]

Климент Търновски..., 1927 – Климент Търновски – Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи. Под ред. на М. Арnaudov. В. Търново: Комитет „Митрополит Климент“ (София: Художник), 1927. [Kliment Tarnovski – Vasil Drumev. Za 25-godishninata ot smartta mu. Izsledvania, spomeni i dokumenti. Pod red. na M. Arnaudov. V. Tarnovo: Komitet „Mitropolit Kliment“, Sofia: Hudozhnik, 1927.]

Кожухаров, З. 2001 – Захари Кожухаров. Филип Тотю войвода. Автобиография, спомени, писма, документи, легенди, предания, песни, фотографии и др. В. Търново: Слово, 2001. [Zahari Kozhuharov. Filip Totyu voyvoda. Avtobiografiya, spomeni, pisma, dokumenti, legendi, predaniya, pesni, fotografii i dr. V. Tarnovo: Slovo, 2001.]

Кулелиев, Й. 1942 – Йордан Кулелиев. История на църквата „Св. Цар Борис“ (бивша „Св. Константин и Елена“) във В. Търново. Търново: Църковното настоятелство (Търново: Е. п. Христов), 1942. [Yordan Kuleliev. Istoria na tsarkvata „Sv. Tsar Boris“ (bivsha „Sv. Konstantin i Elena“) vav V. Tarnovo (Tarnovo: E. p. Hristov), 1942.]

Минчева, Т. 2013 – Тянка Минчева. Град Велико Търново и околностите му в историческата памет. Сборник с научни и научнопопулярни статии за събития, дати, личности и паметни знаци. Киев: Основа, 2013. [Tyanka Mincheva. Grad Veliko Tarnovo i okolnostite mu v istoricheskata pamet. Sbornik s nauchni i nauchnopolyarni statii za sabitiya, dati, lichnosti i pametni znatsi. Kiev: Osnova, 2013.]

Митова-Ганева, К. 2009 – Катя Митова-Ганева. Споменъ за Търново. Страници от следосвобожденската история на града. Велико Търново: Фабер, 2009. [Katya Mitova-Ganeva. Spomeny za Tarnovo. Stranitsi ot sledosvobozhdenskata istoriya na grada. Veliko Tarnovo: Faber, 2009.]

Недева, Т. 2002 – Тодорка Недева. Паметникът на обесените и мястото му в културно-обществения живот във Велико Търново през 30-те – 40-те години на XX век. – Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“. Българско Възраждане. Идеи – личности – събития. Т. 4. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002. [Todor-ka Nedeva. Pametnikat na obesenite i myastoto mu v kulturno-obshtestveniya zhitov vav Veliko Tarnovo prez 30-te – 40-te godini na XX vek. – Godishnik na Obshtobalgarskia komitet „Vasil Levski“. Balgarsko Vazrazhdane. Idei – lichnosti – sabitia. T. 4. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2002.]

Недков, С. 1998 – Симеон Недков. Музеи и музеология. София: Лик, 1998. [Simeon Nedkov. Muzei i muzeologia. Sofia: Lik, 1998.]

Панайотова, К. 1994 – Кинка Панайотова. Първата идея за паметник. – Стефан Стамболов 1854–1994. Януари, 1994. [Ед. л.]. [Kinka Panayotova. Parvata ideya za pametnik. – Stefan Stambolov 1854–1994. Yanuari, 1994. [Ed. l.]

Пътеводител..., 1976 – Пътеводител на архивните фондове (1877–1945 г.) на Централния военен архив – град Велико Търново. Т. I. София: Военно издателство, 1976. [Patevoditel na arhivnite fondove (1877–1945 g.) na Tsentralnia voenen arhiv – grad Veliko Tarnovo. T. I. Sofia: Voенно izdatelstvo, 1976.]

Пътеводител..., 1907 – Пътеводител на гр. В. Търново и околността му. В. Търново: В.–Търновско туристко дружество „Трапезица“, 1907. [Patevoditel na gr. V. Tarnovo i okolnostta mu. V. Tarnovo: V.–Tarnovsko turistko druzhestvo „Trapezitsa“, 1907.] Радев, Ив. 2000 – Иван Радев. История на Велико Търново XVIII–XIX век. В. Търново: Слово, 2000. [Ivan Radev. Istoria na Veliko Tarnovo XVIII–XIX vek. V. Tarnovo: Slovo, 2000.]

Чолов, П. 2003 – Петър Чолов. Българските въоръжени чети и отряди през XIX в. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2003. [Petar Cholov. Balgarskite vaorazheni cheti i otryadi prez XIX v. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, 2003.]

Интернет базирани източници/ Internet Sources

Виртуална разходка в музей „Възраждане и Учредително събрание“ – В. Търново. – <https://messe360.online/places/tarnovo/museumreival/> [Virtualna razhodka v muzey “Vazrazhdane i Uchreditelno sabranie” – V. Tarnovo. – <https://messe360.online/places/tarnovo/museumreival/>]

Енциклопедия..., Енциклопедия Дарителството: Онлайн версия: – <https://daritelite.bg/mitropolit-panar%b5t-rash%b5v-fondov%b5-2/>, достъпен: май 2020. [Entsiklopedia..., Entsiklopedia Daritelstvoto: Online versia: – <https://daritelite.bg/mitropolit-panar%b5t-rash%b5v-fondov%b5-2/>, dostapen: may 2020.]